

Islamic Knowledge and Insight

Design and Validation of an Educational Model of Tolerance and Forbearance Based on the Quran and Nahj al-Balagha

1. Azam Jafari: PhD Student, Department of Philosophy of Education, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran
2. Mohammad Reza Shamshiri*: Associate Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran. (Email: Shamshiri@kachiran.com)
3. Zohra Saadatmand: Associate Professor, Department of Educational Sciences and Curriculum Planning, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

Abstract

The present study aims to design and validate an educational model of tolerance and forbearance based on the Quran and Nahj al-Balagha. This research was conducted using a qualitative methodology with a classical grounded theory approach. The research domain includes all Quranic verses and passages from Nahj al-Balagha, encompassing letters, sermons, wisdom statements, and others. The analysis of the research domain was conducted gradually based on relevant keywords, with an emphasis on appropriate Persian and Arabic terms such as *tasahul*, *tasamuh*, *sahla wa samha*, *al-tashil*, *al-taysir*, *al-tasahul*, *al-suhula*, *ease*, *leniency*, *gentleness*, *moderation*, and *kindness*, and continued until theoretical saturation was reached. A library-based method was employed to examine theoretical and research backgrounds, utilizing note-taking as the primary tool. Reliability, credibility, and dependability criteria were ensured to achieve alternative measures of validity and reliability. Data analysis was conducted using the Glaserian method, incorporating open, selective, and theoretical coding. The findings introduced the educational model of tolerance and forbearance within four educational dimensions: doctrinal and devotional; instructional and developmental; social relations; and individual ethics. These dimensions encompass key categories, including tolerance and forbearance in legislation and lawmaking, tolerance and forbearance in the domain of religious invitation, acknowledgment of prophets and divine scriptures, education based on tolerance and forbearance, tolerance and forbearance in social interactions, tolerance and forbearance in dealing with opponents, tolerance and forbearance in governance and administration, and ethics based on tolerance and forbearance. This model provides the groundwork for divine-oriented human development and the cultivation of a gentle disposition.

Keywords: *The Holy Quran, Nahj al-Balagha, tolerance and forbearance, educational model*

How to cite: Jafari, A., Shamshiri, M. R., & Saadatmand, Z. (2025). Design and Validation of an Educational Model of Tolerance and Forbearance Based on the Quran and Nahj al-Balagha. *Islamic Knowledge and Insight*, 3(1), 132-144.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Submit Date: 04 February 2025

Revise Date: 20 February 2025

Accept Date: 12 March 2025

Publish Date: 20 April 2025

معرفت و بصیرت اسلامی

طراحی و اعتبار یابی الگوی تربیتی تساهل و تسامح مبتنی بر قرآن و نهج البلاغه

۱. اعظم جعفری: دانشجوی دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
۲. محمد رضا شمشیری*: دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران. (پست الکترونیک: Shamshirimr@gmail.com)
۳. زهره سعادتمند: دانشیار، گروه علوم تربیتی و برنامه ریزی درسی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف طراحی و اعتبار یابی الگوی تربیتی تساهل و تسامح مبتنی بر قرآن و نهج البلاغه بوده و با روش پژوهش کیفی با رویکرد کلاسیک نظریه داده بنیاد انجام شده است. حوزه پژوهش کلیه آیات قرآن و فرازهای نهج البلاغه شامل نامه ها، خطبه ها، حکمت ها و... بوده است. واکاوی حوزه پژوهش با توجه به کلمات کلیدی؛ با تاکید بر کلید واژه های مناسب فارسی و عربی چون تساهل، تسامح، سهله و سمحه، التسهیل، التیسیر والتسائل، السهولة، آسانی، چشم پوشی، نرمی، مدارا کردن و نرم خویی و... به صورت تدریجی انجام و تا سر حد اشباع ادامه یافت. جهت بررسی پیشینه نظری و پژوهشی از روش کتابخانه ای و ابزار فیش برداری استفاده شده است. با تکیه بر معیارهای اعتمادپذیری، باورپذیری و اطمینان پذیری تحقق معیارهای جایگزین روایی و پایایی تضمین شد. تجزیه و تحلیل داده ها با روش گلگیری (کد گذاری باز، انتخابی و نظری) انجام گرفت. یافته ها الگوی تربیتی تساهل و تسامح را با ساحت های تربیتی چهارگانه اعتقادی و عبادی؛ آموزشی و پرورشی؛ مناسبات اجتماعی و اخلاق فردی معرفی نمود که در برگیرنده مقوله های اصلی شامل تساهل و تسامح در تشریع و قانون گذاری، تساهل و تسامح در حوزه دعوت به دینداری، تصدیق انبیا و کتب آسمانی، تربیت بر مدار تساهل و تسامح، تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی، تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان، تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت و اخلاق مبتنی بر تساهل و تسامح می باشد که زمینه ربوبی شدن انسان و تربیت شدن انسان به نرم خویی را فراهم می نماید.

کلیدواژه ها: قرآن مجید، نهج البلاغه، تساهل و تسامح، الگوی تربیتی.

شیوه استناددهی: جعفری، اعظم، شمشیری، محمد رضا، و سعادتمند، زهره. (۱۴۰۴). طراحی و اعتبار یابی الگوی تربیتی تساهل و تسامح مبتنی بر قرآن و نهج البلاغه. معرفت و بصیرت اسلامی، ۳(۱)، ۱۳۲-۱۴۴.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

تاریخ ارسال: ۱۵ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۲ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۲۱ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ چاپ: ۳۱ فروردین ۱۴۰۴

مقدمه

قرآن کریم و اخو القرآن (نهج البلاغه) دو منبع اساسی اسلامی است که در تمدن اسلام مرجع، سرمشق و الگوی انسان ساز دین توحیدی اسلام در همه ابعاد زندگی بوده و هست. قرآن روش درست زیستن را به انسان می آموزد و برنامه ای را که در برگیرنده تمام ابعاد زندگی انسان و تضمین کننده سعادت فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی اوست، ارائه می دهد. در قرآن کریم و هم چنین نهج البلاغه به میزان کافی آموزه های تربیتی بی بدیل، دقیق و عملی ارائه شده است تا مسلمانان با در نظر داشت آن توصیه ها در امور زندگی بر اساس آن عمل کنند. یکی از آموزه های تربیتی قرآن و نهج البلاغه تساهل و تسامح است. از دل این اشارت های تربیتی در منابع دست اول اسلامی، می توان به یک الگوی تربیتی شایسته و روشنای راه سعادت بشر دست یافت که رهنامه او در چند راهی تردیدی باشد که آدمی با توسل بر دانش ناتمام و ایسم های بد فرجام مادی و غیر الهی برای خود رقم زده است.

تساهل و تسامح در ادبیات قرآن و نهج البلاغه یک مشرب تربیتی، فقهی و عرفانی و یک فضیلت اخلاقی است که می تواند هم به خود تنظیمی فرد در روابط فردی و بین فردی کمک نماید و هم معیاری برای تنظیم روابط اجتماعی یکایک انسان ها در جامعه فارغ از هرگونه قید جنسیتی، قومیتی، نژادی، فرهنگی و آیین و دین باشد. آیه های نورانی قرآن به عنوان سرچشمه دیگر منابع اسلامی از جمله نهج البلاغه بارها تساهل و تسامح در رفتار با دیگران را یادآوری نموده؛ به گونه ای که یکی از ماموریت های پیامبران الهی را متوجه آن ساخته و سیره و سنت پیامبر اعظم (ص) نیز بر این مهم استوار گردیده است.

از منظرواژه شناسی؛ تساهل واژه ای عربی است که مفهوم آسان گیری را در بر می گیرد، در این مفهوم عمل از شدت و تنگی به دور است. از نگاهی دیگر تساهل به معنای ارفاق، گذشت، ملایم و چشم پوشی آمده است (Raghb Isfahani, 2008). در فرهنگ ایرانی معین نیز تساهل به معنای سهل گرفتن بر یکدیگر، آسان

گرفتن، به نرمی رفتار کردن و آسان گفتن آمده است (Moein, 2021).

بر اساس تعریف تاج العروس؛ سمح به عنوان ریشه واژه ای عربی تسامح به معنای آسان گرفتن یا به معنی جود، سخاوت و بخشش است (Zubaidi, 2006). در فرهنگ معین نیز، تسامح به معنای آسان گرفتن، مدارا کردن، کوتاهی کردن، فروگذار کردن آمده است (Moein, 2021).

واژه های «تساهل» و «تسامح»، به معنی آسانی و نرمی در برخورد با افراد، در بیشتر موارد با یکدیگر مترادف است. هر چند که با یکدیگر تفاوت اندکی داشته و آن اینکه «تسامح» از ماده «سماحت» به معنای بخشش و گذشت است. بنابراین، تسامح به معنای نوعی کنار آمدن همراه با جود و بزرگواری است (Firouzabadi, 1995). بر همین اساس تسامح به معنای سهل گرفتن، آسان گرفتن، به نرمی رفتار کردن، تحمل کردن، مجاز شمردن، رواداری خودداری، چشم پوشی، بردباری، سعه صدر و تحمل هرگونه عقیده مخالف و بخشش و سخاوت، بلندنظری، آزادی و آزادمنشی است که نوعی بزرگواری و جوانمردی در آن نهفته است و تسامح به معنای است. با توجه به مبانی لغوی و زبان شناختی، چنین به نظر می رسد که به رغم تفاوت ریشه، این دو واژه، در کاربرد خاص خود، به معنای واحدی مورد استفاده قرار می گیرد (Farzaneh Pour & Bakhshai, 2011).

در نگاهی فراتر از معناشناسی می توان به خوبی دریافت که این دو واژه دارای یک ویژگی مشترک اند که وجه غالب آن انسانی بودن آن است. این ویژگی مشترک رنگ زیبای انسانیت را بر بوم زندگانی اجتماعی می نشاند. انسان ها با وجود تفاوت ها در رنگ، قومیت، نژاد، افکار و باورها در یک چیز مشترک هستند و آن انسانیت و روابط سالم انسانی است. بر این اساس همگان در جامعه، باید به آزادی اراده و گوناگونی عقیده و سلیقه دیگران احترام بگذارند. برای رسیدن به چنین جامعه ای نیاز به آسان گیری، سعه صدر، تحمل پذیری، به رسمیت شناختن یکدیگر و همزیستی مسالمت آمیز در راستای تحقق

آزادی، انسانیت، عدالت اجتماعی، رعایت حقوق شهروندی و پویایی روابط بشری است (Farzaneh Pour & Bakhshai, 2011; Zadeh, 2011).

اسلام مبلغ جامعه‌ای است که شهره به آسان‌گیری، سعه صدر، تحمل‌پذیری و همزیستی مسالمت‌آمیز و پرچمدار آزادی، انسانیت و عدالت اجتماعی است. اسلام نسخه‌ی تام و تمام ادیان الهی است؛ این دین هم صاحب علم و شهود نازل شده‌ی افلاک است و هم دارای عقل و شعور کامل شده‌ی خاک (Ebadi, 2014; Ebadi, 2016 et al.); از این رو می‌توان انتظار داشت در آئینه قرآن و نهج البلاغه آن بتوان یک الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح استخراج نمود.

مناسبات انسانی و روابط بین فردی در جامعه اسلامی در قرآن و نهج البلاغه با رویکرد نرم‌خویی، خوشرویی و آسان‌گیری تعریف شده است. رسالت انبیای الهی نیز با عطوفت و مهربانی آغاز و ادامه یافته است. پرورش یافتگان مکتب قرآن و نهج البلاغه همواره با اخلاق نیکو، گشاده‌رویی و نرم‌خویی با مردم همراهی و همکاری نموده‌اند. پیشوایان دین نیز از همین مسیر با مهرورزی و مدارا، قلوب آدمیان را از زلال هدایت سیراب و به گونه‌ای رفتار کردند که دشمنان شرمنده و دگرگون شده‌اند (Faali, 2015).

بر اساس آن چه گذشت؛ تلاش‌های پژوهشی با رویکرد شناسایی مصادیق تساهل و تسامح در آیات قرآن و نهج البلاغه پیش از این مورد توجه برخی از پژوهشگران قرار گرفته است؛ با این وجود در پژوهش‌های گذشته کمتر طراحی یک الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح بر اساس قرآن و نهج البلاغه مورد توجه قرار گرفته است. از جمله این پژوهش‌ها مطالعه نصیری و حاجی اسماعیلی (۱۴۰۱)، که به بررسی تطبیقی مفهوم تساهل و تسامح در اندیشه جان لاک و اندیشه اسلامی پرداخته است و زیست اجتماعی شهروندان دهکده‌ای کوچک جهانی را بدون تساهل و تسامح امکان‌پذیر نمی‌داند (Nasiri & Haji Ismaili, 2022). مطالعه فیاض و شرفی (۱۳۹۹) نیز به دنبال تبیین شایسته‌تری از نسبت تساهل با کمال‌گرایی

دینی بوده است (Fayyaz & Sharafi, 2020). هم چنین بر اساس دیگر پژوهش‌ها اختلاف نظر جدی اسلام و لیبرالیسم در مبانی تساهل و تسامح قابل تبیین است (Shahandeh, 2016). پژوهش‌های دیگری نیز با تأکید بر ضرورت آن در عصر جدید؛ رشد جامعه بشری و گسترش ظرفیت برای گفتگو با دیدگاه‌های مخالف را تنها در پرتو تساهل و تسامح امکان‌پذیر می‌داند (Ahmad et al., 2022).

پژوهش‌های دیگر نیز به مفهوم شناسی تسامح و تساهل بسنده و آن را از واژگان امید بخش در دین اسلام معرفی نموده است (معتمد و دیگران، ۱۳۹۶)؛ از نگاه پژوهش ماهرو زاده و اقبال (۱۳۹۸) نیز تسامح و تساهل به معنای، تحمل و مدارا کردن عقاید گروه‌های مخالف و شاخصه ایجاد تمدن اسلامی است. یافته‌های پژوهش‌های پژوهشگران غیرمسلمان نیز تسامح و تساهل را بخش ضروری توسعه یک جامعه دانسته است که آموزش نقش اصلی را در شکل‌گیری آن ایفا می‌کند تا نسل آینده را برای زندگی فعال در یک محیط چند فرهنگی همراه با گفت و گوی بین فرهنگی و مدارا با آگاهی به عنوان شهروند جهانی تربیت کند (Kuzmenko, 2020).

بر اساس موارد پیش گفت با توجه به خلا پژوهشی یاد شده مطالعه حاضر واکاوی مفهوم تساهل و تسامح از منظر قرآن و نهج البلاغه را به منظور ارائه‌ی الگوی تربیتی هدف‌گذاری نموده است. معرفی و شناسایی چنین الگویی می‌تواند راهنمای مربیان و متربیان و سیاست‌گذاران آموزشی و هم چنین برنامه‌ریزان درسی برای ترسیم تربیت بر مدار زیست مسلمانی با رویکرد نرم‌خویی و مدارا در مناسبات فردی، بین فردی، اجتماعی و خانوادگی قرار گیرد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش کیفی انجام و بر حسب هدف؛ کاربردی و بر اساس نحوه گردآوری داده‌ها و پاسخ‌گویی به سوالات پژوهش و با توجه به ماهیت کیفی و اکتشافی موضوع، کیفی از نوع گراند تئوری (نظریه داده بنیاد) و با رویکرد گلیزری در راستای طراحی مدل بوده است. حوزه‌ی پژوهش کلیه‌ی آیات قرآن کریم و فرازهای

نهج البلاغه شامل نامه ها، خطبه ها، کلمات قصار، حکمت ها و ... بوده است. واکاوی این حوزه با توجه به شیوه ها و فنون مناسب جهت شناخت مضامین صورت گرفت. از این رو علاوه بر توجه به کلمات کلیدی و کلمات تکرار شده مرتبط با حوزه پژوهش؛ با تاکید بر کلید واژه های مناسب فارسی و عربی چون تساهل، تسامح، سهله و سمحه، التسهیل: التیسیر والتساهل، السهولة، آسان کردن، آسانی، چشم پوشی، نرمی و کمی خشونت، مدارا کردن و سهل گرفتن بر یکدیگر و نرم خویی... به متون مرتبط شامل قرآن کریم و ترجمه و تفاسیر مرتبط و نهج البلاغه و ترجمه آن مراجعه؛ موشکافی و دقت در متن جهت موضوعات برجسته و... نیز انجام شد. بررسی و واکاوی یاد شده به صورت تدریجی انجام و تا سرحد اشباع ادامه یافت.

جهت بررسی پیشینه نظری و پژوهشی مرتبط با موضوع تحقیق از روش کتابخانه ای و ابزار فیش برداری استفاده شده است. با تکیه بر معیارهای اعتمادپذیری^۱، باورپذیری^۲ و اطمینانپذیری^۳ بر اساس نظر صاحب نظران حوزه مطالعات کیفی از جمله فلیک (۱۴۰۲) تحقق معیارهای جایگزین روایی و پایایی تضمین شد.

برای تجزیه و تحلیل داده های کیفی در این پژوهش از روش گلیزری (کد گذاری باز، انتخابی و نظری) بر اساس رهنمودهای گلیزر به نقل از فلیک (۱۴۰۲) استفاده شده است. برای اجرایی نمودن این فرایند پس از انجام کد گذاری باز و تدوین مفاهیم اولیه، کدهای اصلی شناسایی شده و بعد از گزینش و اصلاحات انجام شده مقوله اصلی انتخاب شده و با مرتب سازی و یکپارچه کردن کدها و تبیین چگونگی ارتباط بین مقوله ها به ترسیم مدل نهایی پرداخته شد.

فرایند نظریه سازی داده بنیاد در رهیافت گلیزر از طریق فراگرد تحلیل مستمر داده ها جهت طراحی الگوی تربیتی بر مبنای واکاوی مفهوم تساهل و تسامح از منظر قرآن کریم و نهج البلاغه بر اساس سه کد گذاری یاد شده صورت گرفت. در مرحله کد گذاری باز، آیات مستخرج از قرآن کریم و فرازهای مستخرج از نهج البلاغه، با استفاده

از روش گراند تئوری به صورت سطر به سطر بررسی، مفهوم پردازی و مقوله بندی و سپس بر اساس مشابهت، ارتباط مفهومی و خصوصیات مشترک بین کدهای باز، مفاهیم و مقولات مشخص شدند.

برای مشخص شدن مقوله اصلی، مرحله کد گذاری انتخابی انجام شد. مقوله اصلی مقوله ای است که سایر مقولات ویژگی آن باشند یا با آن ارتباط داشته باشند. در آخرین مرحله تجزیه و تحلیل داده ها بر اساس روش گلیزری؛ کد گذاری نظری به منظور تبیین چگونگی ارتباط بین مقوله ها صورت گرفت. در این مرحله از پژوهش مقوله ها به یکدیگر مرتبط شد خط سیر داستان و تبیین های نظری برای مدل نهایی تبیین گردید.

یافته های پژوهش

جهت دستیابی به هدف پژوهش مبنی بر طراحی الگوی تربیتی تساهل و تسامح برآمده از قرآن و نهج البلاغه، پس از استخراج عبارت های استخراج شده در ستون نخست یک جدول جهت کد گذاری باز قرار گرفت. در این مرحله ۳۲۲ کد مفهوم از قرآن و ۲۴۱ کد مفهوم از نهج البلاغه استخراج گردید. بعد از استخراج کدهای اولیه، این کدها بر اساس تشابه مفاهیم، دسته بندی و دسته های موضوعی از مفاهیم تدوین شده تشکیل گردید و با تاکید بر روش گلیزری کار تحلیل ادامه یافت که نتایج مبتنی بر آن در ادامه ارائه شده است. جدول شماره ۱ نمونه ای از کد گذاری های یاد شده و نمونه ای از مفاهیم هم دسته شده در زمینه تساهل و تسامح از منظر قرآن کریم را ترسیم نموده است. جدول شماره ۲ نیز نمونه دیگری از کد گذاری های یاد شده و نمونه ای از مفاهیم هم دسته شده در زمینه تساهل و تسامح از منظر نخب البلاغه را ترسیم نموده است.

بر اساس یافته های پژوهش و تحلیل آیات قرآن کریم و فرازهای نهج البلاغه در مورد مفهوم تساهل و تسامح ۹ مقوله اصلی مشترک (تساهل و تسامح رحمانی خداوند، تساهل و تسامح در حوزه دعوت

¹. Trustworthiness

². Credibility

به دینداری، تساهل و تسامح در تشریع و قانون گذاری، تربیت بر مدار تساهل و تسامح، تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی، تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت، تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان، تساهل و تسامح در تصدیق انبیا و کتب آسمانی، اخلاق مبتنی بر تساهل و تسامح را ارائه نمود که از این ۹ مقوله، بر اساس مرحله کد گذاری انتخابی مقوله محوری « تساهل و تسامح رحمانی

خداوند » تعیین شد؛ این مقوله ها خود در برگیرنده ۳۶ خرده مولفه می باشد که می تواند مفهوم تساهل و تسامح را از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه روشن سازد. جدول شماره ۳ مقایسه مقوله های اصلی و فرعی برآمده از کد گذاری ها در زمینه تساهل و تسامح در قرآن و نهج البلاغه را نشان می دهد.

جدول ۱. نمونه ای از کد گذاری ها (مفاهیم هم دسته شده در زمینه تساهل و تسامح از منظر قرآن کریم)

مفاهیم جایگزین شده	کد مفاهیم هم دسته شده
عفو و غفران گسترده الهی	۱۰۰. عفو الهی همراه با رحمت؛ ۲۳۹. بخشش دائمی کار خداوند؛ ۲۸۷. رحمت الهی اساس بخشش؛ ۲۰۰. عذر پذیری خدا با مصلحت و حکمت؛ ۹۱. غفران توام با رحمت الهی؛ ۳۱۲. گذشت الهی با مهربانی؛ ۲۹۸. مغفرت الهی همراه با رحمت
لطف بی انتهای الهی	۳۶. نامحدودی لطف خداوند؛ ۱۸۲. گرایش به خیر: لطف الهی؛ ۲۰۳. انکار و لجابت، مانع لطف خداوند؛ ۲۴۹. قدرت و لطف الهی ضامن رزق؛ ۳۱۵. لطف همه شمول الهی؛ ۲۲۵. رعب دشمن در جنگ، امداد غیبی؛ ۲۵. عفو شرط دریافت الطاف الهی؛ ۶۴. نرم خویی: هدیه الهی
مناسک عبادی آسان	۳۰۸. سهل گیری خدا برای انسان؛ ۳۰۹. آسان بودن تکالیف الهی؛ ۱۱۴. تناسب آزمایش الهی با امکانات؛ ۱۱۵. اثر تربیتی تفاوت آزمایش های مردم
رحمت واسعه الهی	۲۴۰. همه شمول بودن رحمت الهی؛ ۱۸۵. جهانی شمولی رحمت نبی اسلام؛ ۲۵۰. مهربانی خدا نسبت به بندگان؛ ۲۷۷. تعلیم قرآن: تجلی رحمت الهی؛ ۲۳۷. نا امید نشدن از رحمت الهی؛ ۴۴. بهره گیری از رحمت پروردگار؛ ۲۶۶. مساوات در آفرینش زن و مرد؛ ۳۲۱. شب قدر یکی از مجاری فیض رحمت الهی؛ ۱۵۱ و ۲۲۰. هدفمندی آفرینش
پاداش مبتنی بر فضل الهی	۱۱۳. پاداش الهی با فضل و جزا به عدل؛ ۲۲۸. اجر الهی در صبرمبلغ دینی؛ ۲۲۹. عطای الهی به بندگان برگزیده؛ ۲۵۵. وجود پاداش در گذشت؛ ۲۸۲. امداد الهی یک پاداش دنیوی؛ ۳۱۳. چند برابری پاداش الهی؛ ۱۱۸. نعمت ها عامل عشق به خدا؛ ۵۴. نعمت ها عامل عشق و هدایت
مدارا در روابط خانوادگی	۷۸. حفظ خانواده با گذشت شخصی؛ ۳۰. عفت کلام در گفتگوی زناشویی؛ ۸۰. بخل عامل تزلزل خانواده؛ ۲۹۶. عفو و بخشش در رابطه با خانواده؛ ۲۶۱. محبت و مهربانی در رابطه با خودی ها؛ ۳۰۵. اخلاق نیک اساس پایداری علاقه ها؛ ۳۱. پسندیده بودن عفو زوجین؛ ۳۲. همراه بودن طلاق با عفو و فضل؛ ۳۳. عدم فراموشی اخلاق و کرامت در طلاق؛
مدارا در ارتباط بین فردی	۵۹. معاشرت اخلاق مدار؛ ۱۷۵. ضرورت مدارا با دیگران؛ ۲۰۹. وقار، نرمی و مدارا: صفات مومنان؛ ۲۵۱. تحکیم ارتباط با عفو در غضب؛ ۲۲۲. مودت و رحمت، رمز بقا و آرامش؛ ۲۴۳. تنش زدایی و دفع بدی به نیکی؛ ۱۳۳. ترویج خوبی ها در جامعه؛ ۲۴۶. دفع بدی با برخورد های خوب؛ ۶۵. ناتوانی سختگیران در مردم داری؛ ۳۰۷. اخلاق نیک همراه با دفع منحرفان؛ ۲۰۶. رفتار نشانگر شخصیت؛ ۱۰۴. توجه به بازتاب رفتار؛ ۵۳. وحدت، عامل اخوت؛ ۵۵. محوریت خدا در وحدت
چشم پوشی از خطای خلق	۷۹. گذشت، زمینه ساز آشتی؛ ۶۲. پذیرش پشیمانی خطاکاران؛ ۱۰۲. پذیرش عذر خطاکار نادان؛ ۱۳۱. عفو و قبول عذر خطاکار؛ ۶۱. انفاق و گذشت از خطای مردم؛ ۱۷۲. قبول عذرخواهی، از شتون ربوبیت؛ ۲۹۷. پاداش گذشت، عفو و غفران الهی؛ ۲۹۹. بخشش و چشم پوشی از خطای دیگران؛ ۱۴۸. پذیرش خلافتکار و عدم سرزنش
مدارا در ارتباط کلامی	۴۱. رعایت عرف در سخن و عمل؛ ۱۵۴. مجادله به شیوه نیکو؛ ۱۵۵. اندرز نیکو و حکمت گونه؛ ۱۶۰. دعوت با کلام نیکو؛ ۱۶۱. گفتار خوب زمینه ساز محبت؛ ۱۶۲. خوش گفتاری، لازمه عبودیت؛ ۱۷۱. فروکاهی خشم دیگران با سخن نیک؛ ۳۹. گفتگوی پسندیده با فقیر؛ ۲۲۶. امر و نهی با عطف و تقوا؛ ۲۳۱. مدارا و انصاف در بحث؛ ۲۴۱. گوش دادن و پیروی قول خوب؛ ۱۷۷. بیان نرم، در امر و نهی؛ ۲۷۳. جذب مخاطب با آسان گویی؛ ۱۰۸. عدالت در رفتار و گفتار؛ ۲۱۷. شناسایی مخاطب و برخورد متناسب؛ ۸۵. حیا، ادب و عفت کلام؛ ۱۰۷. گفتگوی مسالمت آمیز

تساهل و تسامح رحمانی خداوند

تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی

جدول ۲. نمونه ای از کد گذاری های (مفاهیم هم دسته شده در زمینه تساهل و تسامح از منظر نهج البلاغه)

مفاهیم جایگزین شده	کد مفاهیم هم دسته شده	
اخلاق بخشندگی	۱۸۹. گذشت در زمان قدرت؛ ۱۹۸. بخشش در اوج قدرت؛ ۲۰۲. گذشت در اوج توانایی؛ ۲۱۴. سفارش به بخشش؛ ۲۰۳. اعتدال در بخشش؛ ۲۱۷. آراستگی به بخشش؛ ۲۰۸. عفو با بزرگواری؛ ۱۶۹. بخشیدن با گوارایی؛ ۲۳۲. دوستی خدا با بخشنده؛ ۱۹۲. سهل گیری در بخشش مادی؛ ۲۱۶. شایستگی نتیجه بخشش؛ ۱۷۰. باز داشتن از انجام کارها با مدارا و مهربانی؛ ۲۲۹. آسان گیری مایه روزی؛ ۲۴۰. سهل گیری در شروع کار؛ ۲۴۱. پسندیده بودن سهل آغازی	
اخلاق پرهیزگاران	۵۳. یاد خدا مایه آرامش؛ ۷۳. خیرخواهی به جای دشنام؛ ۹۷. داوری به حق؛ ۱۴۱. دوری از سرکشی؛ ۱۹۳. دوری از خشمگینی؛ ۱۹۴. رهنمایدن خود از خشم؛ ۱۹۵. مدارا با خود؛ ۱۱۲. ملایمت با فروتنی؛ ۱۱۳. پرهیز از درشت خویی؛ ۱۱۵. آمیختن درشتی به نرمی؛ ۱۱۰. فرو خوردن خشم؛ ۱۲۹. پیشگیری از خشونت نفس؛ ۱۴۰. پرهیز از خودپسندی؛ ۱۴۲. دوری از خودبینی؛ ۱۸۷. فرو نشانیدن خشم؛ ۵۷. تقوا سبب دور شدن سختی ها؛ ۵۸. تقوا مایه شیرین شدن تلخی ها؛ ۲۲۸. سختگیری تباه کننده اخلاق؛ ۲۱۸. پرهیز از زیاده طلبی؛ ۲۰۴. آسان گیری بر خویشتن	اخلاق مبتنی بر تساهل و تسامح
اخلاق نیکوکارانه	۲۱۵. سفارش به جود؛ ۱۵۶. آسان گیری بر محرومان؛ ۱۵۷. آسان گیری بر نیازمندان؛ ۱۵۸. آسان گیری بر بینوایان؛ ۱۵۹. آسان گیری بر بیماران؛ ۱۶۲. مدارا با مستمندان؛ ۱۶۳. مدارا با یتیمان؛ ۱۶۴. مدارا با کهتسالان؛ ۷۴. دعای خیر برای دیگران؛ ۷۷. ترغیب به نیکی کردن؛ ۱۲۸. نرمی با کردار نیک؛ ۱۴۹. احسان به خلق؛ ۱۲۴. یاری برای همواری سختی؛ ۱۰۹. حرمت خیرخواهی	
اخلاق شکیبایی	۶. صبر بر دشواری های زمانه؛ ۲۲. بردباری در سختی؛ ۱۵۵. شکیبایی در انجام کار؛ ۲۰۹. نرم خویی با بردباری؛ ۱۷۹. شکیبایی در روابط؛ ۲۳۴. ملایمت کلید درستی؛ ۲۳۷. آسانی سختی با مدارا؛ ۱۶۵. تحمل شنیدن سخن مخالف؛ ۱۶۶. تحمل درشتی شنیدن؛ ۱۶۷. تحمل شنیدن نادرست گویی	
برخورد مدارا محور	۱۰۷. رجحان نرمش بر جنگ؛ ۱۷. برخورد نرم با فریفتگان؛ ۲۰. مدارا نمودن با مخالفان؛ ۲۴. بخشش بد رفتاری دشمن؛ ۱۶. بخشش کریمانه پیمان شکنان؛ ۱۰۸. عفو خطای پیمان شکنان؛ ۱۸. حق پویی همراه با نرم خویی؛ ۱۸۳. دوراندیشی در آشتی	تساهل و تسامح در برخورد
مواجهه انصاف مدار	۲۱. برخورد منصفانه با دشمن؛ ۲۵. اغماض بد رفتاری دشمن	
وفاداری به پیمان ها	۱۰۶. احترام به میثاق ها؛ ۲۶. ارجحیت صلح بر جنگ؛ ۱۸۱. پذیرش پیشنهاد صلح؛ ۲۷. شتاب نکردن برای جنگ؛ ۱۸۴. وفا به عهد در مدارا؛ ۱۸۵. نفی فریب در مدارا؛ ۱۸۶. نفی خیانت در مدارا	
مذاکره عزت مدار	۲۸. مسامحه برای جذب؛ ۲۹. مسامحه در مسیر هدایت؛ ۳۰. انعطاف به امید هدایت؛ ۴۰. گفتگوی نرم با پیمان شکنان	

جدول ۳. مقایسه مقوله های اصلی و فرعی برآمده از کد گذاری ها در زمینه تساهل و تسامح در قرآن و نهج البلاغه

ردیف	مقوله ها	قرآن	نهج البلاغه	ردیف	مقوله ها	قرآن	نهج البلاغه
۱	تساهل و تسامح رحمانی خداوند	✓	✓	۶	تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان	✓	✓
	عفو و غفران گسترده الهی	✓	✓		برخورد مدارا محور	✓	✓
	لطف بی انتهای الهی	✓	✓		مواجهه انصاف مدار	✓	✓
	مناسک عبادی آسان	✓	✓		وفاداری به پیمان ها	✓	✓
	رحمت واسعه الهی	✓	✓		مذاکره عزت مدار	✓	✓
	پاداش مبتنی بر فضل الهی	✓	✓				
۲	تساهل و تسامح در حوزه دعوت به دینداری	✓	✓	۷	تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت	✓	✓
	آزادی عقیده و باور	✓	✓		مدیریت مدارا محور	✓	✓
	اختیار در انتخاب دین	✓	✓		حکمرانی مدارا محور	✓	✓
۳	تساهل و تسامح در تشریع و قانون گذاری	✓	✓	۸	تصدیق انبیا و کتب آسمانی	✓	✓
	تناسب تکلیف با توان انسان	✓	✓		تکریم انبیای الهی	✓	✓
	آسان گرفتن در ادای تکلیف	✓	✓		تصدیق کتب آسمانی	✓	✓
	آراستن حقوق بشر به اخلاق	✓	✓		همزیستی با دینداران	✓	✓

✓	✓	تایید اصول مشترک ادیان	✓	✓	دینداری آسان با هدایت قرآن و پیامبر
			✓	✓	زیست مسلمانی الگوی تربیتی آسان
✓	✓	۹ اخلاق مبتنی بر تساهل و تسامح	✓	✓	۴ تربیت بر مدار تساهل و تسامح
✓	✓	اخلاق بخشندگی	✓	✓	پند گویی مدارا محور
✓	✓	اخلاق پرهیزگاران		✓	نصیحت نرم با داستان
✓	✓	اخلاق نیکوکارانه		✓	انعطاف در روشهای تربیتی
✓	✓	اخلاق شکیبایی		✓	تلطیف محیط تربیتی
		مقوله محوری: تساهل و تسامح رحمانی خداوند	✓	✓	معرفی الگوی نرم خو
			✓	✓	تعلیم محبت محور
			✓	✓	۵ تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی
			✓	✓	مدارا در روابط خانوادگی
			✓	✓	مدارا در ارتباط بین فردی
			✓	✓	چشم پوشی از خطای خلق
			✓	✓	مدارا در ارتباط کلامی

گلنیز استفاده نموده است. بر این اساس، با استفاده از فرایند کدگذاری نظری (مرحله نهایی کدگذاری در نظریه داده بنیاد) الگوی تربیتی بر مبنای مفهوم تساهل و تسامح از منظر قرآن و نهج البلاغه آموزشی طراحی شد.

شکل شماره ۱ الگوی نهایی الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح بر اساس آموزه‌های قرآن و نهج البلاغه را پس از اعتباریابی ترسیم نموده است. جهت اعتبار بخشی به داده‌ها و الگوی استخراج شده نیز در این پژوهش از نسبت روایی محتوایی یا CVR که یک روش سنجش روایی پرسشنامه است استفاده گردید.

با مشخص شدن الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح بر اساس آموزه‌های قرآن و نهج البلاغه - شکل شماره ۱- جهت اعتبار بخشی به داده‌ها و الگوی استخراج شده، پرسشنامه‌ای منطبق بر الگوی یاد شده طراحی گردید و پرسشنامه تهیه شده در اختیار ۱۱ نفر از متخصصان و خبرگان و صاحب نظران و استادان حوزه تعلیم و تربیت قرار گرفت و بر اساس محاسبه ضریب لاووش اعتبار بخشی داده‌ها و الگوی تربیتی مستخرج از آن تعیین گردید. جهت سنجش روایی

بر اساس موارد پیش گفت جهت تحقق کدگذاری نظری و ارتباط بین مقوله‌ها ابتدا ارتباط مقوله‌های اصلی و فرعی بر اساس جدول‌های کدگذاری مشخص گردید. این امر پس از مرتب سازی و یکپارچه سازی کردن کدها انجام یافت. با توجه به توصیه‌های گلنیز، مقوله محوری بر اساس فرایند فوق نمودار شد. در مرحله کدگذاری انتخابی، مقوله محوری پژوهش از «تربیت مبتنی بر تساهل و تسامح» به «تساهل و تسامح رحمانی خداوند» تغییر نام یافت. بر اساس رویکرد ظاهرشونده در نظریه داده بنیاد، ممکن است که نام مقوله محوری در جریان کدگذاری‌ها تغییر کرده تا تناسب بیشتری پیدا کند. به عبارت دیگر در این مرحله پژوهشگر بر اساس تجارب و فهم خود از پدیده محوری و متن پدیده مطالعه شده و بر اساس روابط مستتر در بین مقوله‌ها بایستی بدنبال ارائه نظریه خود پیرامون پدیده محوری باشد. هم چنین پژوهشگر در این مرحله می‌تواند بر اساس رویکرد گرند تئوری از خانواده کدهای نظری پیشنهادی گلنیز استفاده نماید و یا می‌تواند کدهای نظری را با توجه به داده‌ها استخراج نماید که پژوهشگر از خانواده «پیوندها» از خانواده ۱۸ گانه

محاسبه شد که با توجه به جدول حداقل مقدار CVR قابل قبول بر اساس تعداد متخصصین نمره گذار برای تعداد ۱۱ نفر متخصص که بایستی ۵۹٪ درصد باشد در اینجا نتیجه مناسب بود.

الگوی مستخرج، پرسشنامه مذکور با مولفه‌های (ضروری، مفید اما غیر ضروری، غیر ضروری) و مقدار ضریب لاو شه برای هر گویه ۶۲/۳۵ تا ۸۴/۴۶ و بر اساس میانگین مقوله‌ها در هر ساحت به شرح جدول شماره ۴ بین ۶۳/۶۳ تا ۸۱/۸۱ و در مجموع میانگین ۷۴/۵۴

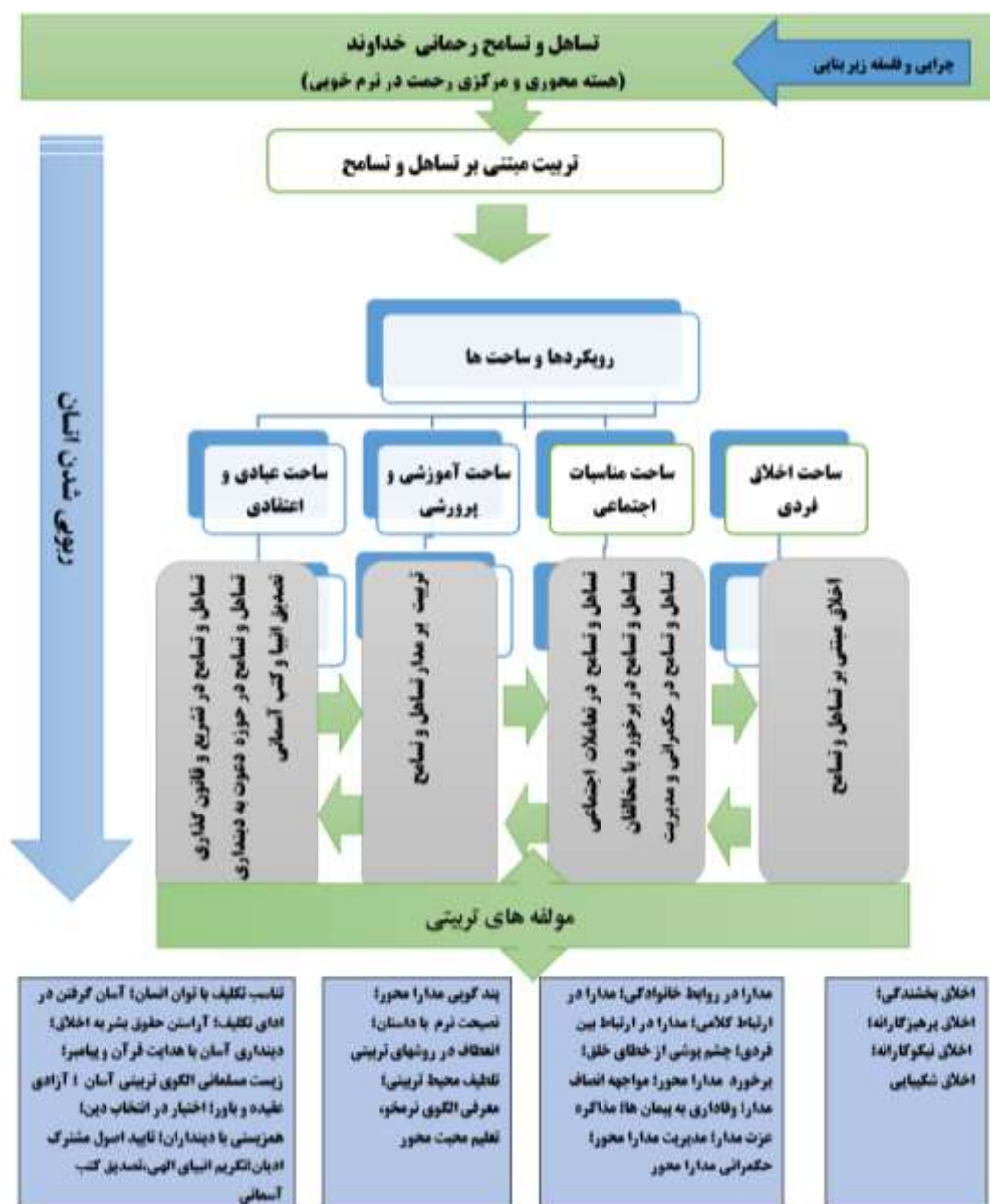
جدول ۴. ارزیابی الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح بر اساس آموزه‌های قرآن و نهج البلاغه

ابعاد الگو	گزینه ها	ضروری	مفید اما غیر ضروری	غیر ضروری	مقدار CVR
چرایی و فلسفه زیر بنایی	۱۰	۱	۰	۸۱/۸۱	
مقوله‌های ساحت عبادی و اعتقادی	۹	۱	۱	۶۳/۶۳	
مقوله‌های ساحت آموزشی و پرورشی	۱۰	۱	۰	۸۱/۸۱	
مقوله‌های ساحت مناسبات اجتماعی	۹	۱	۱	۶۳/۶۳	
مقوله‌های ساحت اخلاق فردی	۱۰	۱	۰	۸۱/۸۱	
میانگین				۷۴/۵۴	

بحث و نتیجه گیری

بر اساس آن چه گذشت و با تکیه بر تحلیل آیات قرآن کریم و نهج البلاغه مفهوم تساهل و تسامح در نه مقوله اصلی مشترک قابل بحث و تبیین است. بر اساس الگوی تربیتی تساهل و تسامح بر آمده از قرآن و نهج البلاغه؛ مقوله تساهل و تسامح رحمانی خداوند که در ادیان توحیدی نیز اساس و منشا آفرینش و فلسفه وجود و هستی می‌باشد؛ زیر بنای تربیت تساهل و تسامح محور قرار گرفته است. این امر رویکردها و ساحت‌های تربیتی چهارگانه‌ای را برای رسیدن انسان و تربیت شدن او به نرم خویی در قالب ساحت اعتقادی و عبادی؛ ساحت آموزشی و پرورشی؛ ساحت مناسبات اجتماعی و ساحت

اخلاق فردی فراهم می‌سازد که هریک مقوله‌های ارزشی ویژه‌ای را در بر می‌گیرد. این مقوله‌ها شامل تساهل و تسامح در تشریع و قانون گذاری، تساهل و تسامح در حوزه دعوت به دینداری، تصدیق انبیا و کتب آسمانی، تربیت بر مدار تساهل و تسامح، تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی، تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان، تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت و اخلاق مبتنی بر تساهل و تسامح بوده و از طریق مولفه‌های ۳۱ گانه الگو می‌تواند در راستای هدف گذاری و تدوین محتوای تربیتی قرار گرفته و زمینه ربوبی شدن انسان را فراهم نماید. شکل شماره ۱ الگوی نهایی و اعتباریابی شده به شرحی که گذشت را ترسیم نموده است.

شکل ۱. الگوی تربیتی مبتنی بر تساهل و تسامح بر اساس آموزه های قرآن و نهج البلاغه

در تبیین تساهل و تسامح در تشریع و قانون گذاری و تساهل و تسامح در تصدیق انبیا و کتب آسمانی، علاوه بر آن چه در زمینه تساهل و تسامح در حوزه دعوت به دینداری تاکید شد می توان افزود که اسلام آیینی است که از زمان پیدایش خود با شعار همزیستی مسالمت آمیز دعوت خویش را به جهانیان عرضه نموده است و به تأیید اصول مشترک ادیان پرداخته است. قرآن به «اهل کتاب» چنین می گوید: «بگوای اهل کتاب بیایید تا بر سخنی که بین ما و شما یکسان است بایستیم که جز خداوند را نپرستیم

در تبیین یافته ها در بعد تساهل و تسامح در حوزه دعوت به دینداری بایستی یادآوری نمود که آزادی عقیده و باور هم در قرآن و هم در نهج البلاغه یک اصل کلیدی است. در برخی از آیات قرآن کریم، بر اصل «آزادی عقیده» تأکید شده است؛ یعنی اساساً طبیعت اعتقادات قلبی و مسائل وجدانی به گونه ای است که در آن ها اکراه و اجبار جایی ندارد: «در کار دین اکراه روا نیست؛ چرا که راه از بی راهه به روشنی آشکار شده است» (لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی) (بقره، ۲۵۶).

و برای او هیچ گونه شریکی نیاوریم و هیچ کس از ما دیگری را به جای خداوند به خدایی برنگیرد، و اگر روی گردان شدند، بگویند: شاهد باشید که ما فرمان برداریم» (قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء بیننا و بینکم الا نعبد الا الله و لا نشرک به شیئاً و لا یتخذ بعضنا بعضاً ارباباً من دون الله فان تولوا فقولوا اشهدوا بانا مسلمون) (آل عمران، ۶۴).

بر اساس الگوی برآمده از پژوهش حاضر تکریم انبیای الهی تصدیق کتب آسمانی در چارچوب تربیت مبتنی بر تساهل و تسامح اسلام قرار گرفته است. اساساً تمام کتاب‌های آسمانی در اصول مسائل با یکدیگر هماهنگی دارند و هدف واحدی را (تربیت و تکامل انسان) دنبال می‌کنند، اگر چه در مسائلی فرعی، به مقتضای قانون تکامل تدریجی با هم تفاوت‌هایی دارند و هر آیین تازه، مرحله بالاتری را می‌پیماید و برنامه جامع‌تری دارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ص ۳۸۶).

قرآن کریم ضمن تکریم و احترام به پیامبران و کتب آسمانی سابق، آن‌ها را تصدیق می‌نماید: «و کتاب آسمانی (قرآن) را به راستی و درستی بر تو نازل کردیم که هم‌خوان (مصدق) با کتاب‌های آسمانی پیشین و حاکم بر آن‌ها است، پس در میان آنان بر وفق آنچه خداوند نازل کرده است، داوری کن» (و أنزلنا الیک الکتاب بالحق مصدقاً لما بین یدیه من الکتاب و مهیمنا علیه فاحکم بینهم بما أنزل الله) (مائده، ۴۸).

الگوی برآمده از آیات قرآن کریم و نهج البلاغه با رویکرد تساهل و تسامح می‌تواند هم سو با الگوی زیست مسلمانی باشد که مسیر دانش آموزان را به سمت ربوبی شدن و نقش آفرینی ایمان محور، اخلاق مدار؛ مدارا محور، متعادل و متوازن و شایسته شهروندی در جامعه اسلامی فراهم نماید. بر اساس این الگو؛ تربیت بر مدار تساهل بایستی مورد توجه مربیان در تربیت متربیان قرار گیرد. زیست مسلمانی الگوی تربیتی آسانی است که توصیه شده است. زیست مسلمانی هدف زندگی در جامعه اسلامی است. مفهومی که معرف زندگی پاک و مبتنی بر تقوا و پرهیزگاری، دوستی بر مدار حق، انجام

وظایف عبودیت و بندگی و به دور از تکبر، فخر فروشی، خود برتر بینی و نژاد پرستی است.

در تبیین تسامح و تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی بایستی توجه داشت که یکی از اصول مهم همزیستی مسالمت آمیز، تساوی و برابری انسان‌ها است؛ زیرا نژادپرستی، خودبرتربینی و تحقیر ملت‌ها و مذاهب دیگر، موجب مشکلات فراوانی برای جامعه بشری شده است. جنگ جهانی اول و دوم نمونه بارز این مشکلات است. بر این اساس مدارا در ارتباط بین فردی؛ چشم پوشی از خطای خلق و برخورد مدارا محور در الگوی استخراج شده جایگاه مهمی یافته است. قرآن کریم به مسلمانان دستور اکید می‌دهد که با «جدل احسن» و «گفتگوی مسالمت آمیز» با اهل کتاب سخن بگویند و روابط خود را بر اساس «اصول مشترک» قرار دهند.

بر اساس الگوی تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی؛ تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان و تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت مورد تاکید اسلام است. توصیه اسلام برای تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی علاوه بر سهل گیری بر هم نوعان؛ همکاری و تعاون است که از ضروریات زندگی اجتماعی است. قرآن کریم، تعاون و مشارکت را، که یک اصل عقلانی است، مورد تأیید و سفارش، و مسیر آن را در جهت «برّ و تقوا» قرار داده و از تعاون برای ارتکاب گناه و ظلم نهی نموده است: «بر نیکی و تقوا هم کاری و تعاون نمایید و بر محور گناه و تجاوز، تعاون و مشارکت ننمایید» (تعاونوا علی البر و التقوی و لا تعاونوا علی الاثم و العداوان) (مائده، ۲).

زندگی اجتماعی و نظام بین‌المللی، بدون همکاری و تعاون و تسامح و تساهل و تسامح در تعاملات اجتماعی و تساهل و تسامح در برخورد با مخالفان و تساهل و تسامح در حکمرانی و مدیریت در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ممکن نیست. برای حل مشکلات روزافزون جهانی، چاره‌ای جز مشارکت و تعاون وجود ندارد. نرم خویی در نهج البلاغه نیز جایگاه رفیعی دارد.

و تربیت با رویکرد نرم خویانه و مهرورزانه؛ بایستی نوید بخش زمزمه محبتی در محیط‌های آموزشی باشد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

EXTENDED ABSTRACT

The Holy Quran and Nahj al-Balagha serve as foundational sources of Islamic teachings, guiding individuals in all aspects of life. These texts provide comprehensive ethical, legal, and social frameworks, ensuring individual and societal well-being. One of the core teachings in these sources is the concept of tolerance and forbearance, which promotes harmonious coexistence and ethical conduct in diverse social contexts. The Quran repeatedly emphasizes the importance of tolerance and forbearance in interpersonal relationships, lawmaking, and religious practice, highlighting its significance in governance and social interactions (Ahmad et al., 2022).

Linguistically, the Arabic term *tasāhul* refers to leniency, while *tasāmuḥ* conveys the meaning of generosity and broad-mindedness (Firouzabadi, 1995). These concepts are rooted in Islamic theology and have been acknowledged as essential virtues in fostering constructive dialogue and peaceful relations among people of different beliefs and backgrounds (Farzaneh Pour & Bakhshai Zadeh, 2011). Studies indicate that the absence of tolerance leads to heightened social and religious conflicts, while its presence fosters dialogue and coexistence (Nasiri & Haji Ismaili, 2022).

Prior research has explored the role of tolerance in religious discourse and governance. Some studies have examined its compatibility with Western liberalism, while others have emphasized its necessity in Islamic civilization (Fayyaz & Sharafi, 2020; Shahandeh, 2016). Moreover, research has

بر اساس آن چه گذشت؛ الگوی تربیتی تساهل و تسامح می‌تواند نجات بخش انسان سرگشته در میان ایسم‌های بیگانه با فطرت در عصر حاضر باشد. دهکده جهانی و جامعه اطلاعاتی امروز بیش از هر زمان دیگری نیازمند آرامش و رهایی از جنگ و خشونت و تروریسم است. تنها با تربیت قرآنی و بهره‌گیری از آموزه‌های تربیتی اخوالقرآن در زمینه تعامل جهانی می‌توان انتظار داشت بشر مسیر درست زندگی را دریابد و آسایش و آرامش را تجربه نماید. راه برای تربیت نسل آینده با رویکرد تساهل و تسامح روشن است؛ نظام تعلیم

highlighted that a lack of tolerance can hinder human development and global peace (Kuzmenko, 2020). However, despite the theoretical discussions on this subject, limited research has focused on designing an educational framework that integrates the principles of tolerance and forbearance from the Quran and Nahj al-Balagha into a structured pedagogical model. Therefore, this study aims to develop and validate an educational model of tolerance and forbearance grounded in these sacred texts.

1 Methods and Materials

This study adopted a qualitative research approach based on the classical grounded theory method to develop a conceptual model of tolerance and forbearance. The research corpus comprised all relevant Quranic verses and excerpts from Nahj al-Balagha, including sermons, letters, and wisdom statements. The selection process was guided by a keyword analysis focusing on terms such as *tasāhul*, *tasāmuḥ*, *sahla wa samha*, *al-tashil*, and *al-taysir*.

The data collection process followed a library-based methodology, incorporating theoretical and research background reviews. Reliability and validity were ensured through credibility and dependability measures. The analysis employed the Glaserian method, encompassing open, selective, and theoretical coding. Theoretical saturation was achieved through iterative coding cycles, wherein recurring themes and patterns in the texts were systematically identified and categorized. The extracted themes were then synthesized into an

educational model, structured around four key dimensions: doctrinal and devotional, instructional and developmental, social relations, and individual ethics.

2 Findings

The data analysis resulted in the identification of nine core categories that define the educational model of tolerance and forbearance based on the Quran and Nahj al-Balagha. These categories include:

1. **Divine Tolerance and Forbearance:** The Quran highlights God's boundless mercy and forgiveness, demonstrating tolerance as a divine attribute. References to divine leniency emphasize the role of tolerance in guiding human conduct.
2. **Tolerance in Religious Invitation:** The Quran advocates for non-coercion in religious beliefs, emphasizing persuasion through wisdom and kind speech.
3. **Legislative and Legal Tolerance:** Islamic law incorporates principles of ease and leniency, ensuring that obligations are not overly burdensome.
4. **Tolerance in Recognizing Prophets and Scriptures:** The Quran acknowledges previous divine revelations and promotes respect for other faith traditions.
5. **Educational Tolerance and Forbearance:** Islamic teachings encourage patience and flexibility in pedagogical practices, fostering an inclusive and nurturing learning environment.
6. **Tolerance in Social Interactions:** The importance of mutual respect and kindness is underscored in interpersonal relationships, including familial and community settings.
7. **Tolerance in Dealing with Opponents:** The Quran advises believers to engage with adversaries through patience, dialogue, and ethical conduct rather than hostility.
8. **Tolerance in Governance and Administration:** The principles of justice

and leniency are emphasized in leadership and public administration.

9. **Ethical Tolerance and Forbearance:** Individual virtues such as patience, humility, and compassion are integral to personal development.

From these nine categories, *Divine Tolerance and Forbearance* emerged as the central theme, reinforcing the notion that all forms of human tolerance derive from divine mercy. The model identified 36 sub-themes distributed across the four educational dimensions, illustrating how tolerance can be implemented in doctrinal teachings, social norms, educational practices, and governance.

3 Discussion and Conclusion

The findings of this study highlight the comprehensive framework of tolerance and forbearance embedded within Islamic teachings. The Quran and Nahj al-Balagha emphasize that tolerance is not merely a social virtue but a divine principle that underpins ethical and legal structures. By integrating these principles into educational models, it becomes possible to cultivate a society that values patience, mutual respect, and peaceful coexistence.

The dimension of *Tolerance in Religious Invitation* underscores that faith cannot be imposed and that persuasion must be conducted through wisdom and good counsel. This aligns with the Quranic assertion that there is no compulsion in religion, reinforcing the notion that true belief stems from conviction rather than coercion. Similarly, *Legislative and Legal Tolerance* demonstrates how Islamic law ensures flexibility and accessibility, accommodating the needs and capacities of individuals.

The findings further indicate that tolerance extends beyond religious discourse into broader societal interactions. *Tolerance in Social Interactions* and *Tolerance in Dealing with Opponents* reflect the necessity of fostering constructive dialogue and conflict resolution through ethical engagement. These principles are particularly relevant in contemporary discussions on interfaith dialogue and multicultural coexistence.

Moreover, the model emphasizes that governance should be guided by principles of *Tolerance in Governance and Administration*, ensuring that leadership decisions are rooted in justice and compassion. This perspective challenges authoritarian interpretations of governance, advocating instead for participatory and ethical leadership.

At the individual level, *Ethical Tolerance and Forbearance* promotes virtues such as patience, kindness, and humility, which contribute to moral character development. The Quran and Nahj al-Balagha repeatedly highlight the significance of soft-heartedness and leniency in human interactions, reinforcing the idea that personal virtue is essential for societal harmony.

The implications of this study extend to educational institutions, policymakers, and religious scholars seeking to integrate tolerance and forbearance into curricula and social policies. By adopting an educational approach that reflects these values, societies can cultivate a culture of understanding and inclusivity.

In conclusion, the proposed model provides a structured approach to incorporating tolerance and forbearance into various aspects of life, rooted in Quranic and Nahj al-Balagha teachings. It offers a comprehensive framework for ethical education, governance, and social interactions, advocating for a balanced and compassionate society. The study underscores the timeless relevance of these principles in addressing contemporary challenges related to religious pluralism, social justice, and conflict resolution.

References

- Ahmad, M., Ali Khoso, A., & Hammad Al Khadem, M. (2022). Religious Tolerance And Its Importance In The Modern Times. *Research Journal of Islamic Culture and Civilization*, 3(1), 24-33. [https://doi.org/https://doi.org/10.53575/rjicc.v3.01\(22\)e3.24-33](https://doi.org/https://doi.org/10.53575/rjicc.v3.01(22)e3.24-33)
- Ebadi, S. H. (2014). The Muslim way of life based on educational decoding from Sahifa Sajjadiya. Sajadeh Khorshid: Selected Articles from the First, Second, and Third International Congress of Imam Sajjad (A.S.),
- Ebadi, S. H., Keshtiaray, N., Aghaei, A., & Yousefy, A. (2016). Curricular Content for Pupils' Mental Health. *International Education Studies*, 9(12), 137-147. <https://doi.org/https://doi.org/10.5539/ie.s.v9n12p137>
- Faali, M. T. (2015). *The lifestyle of Imam Reza (A.S.) (1): Interpersonal relationships*. Mashhad: International Cultural and Artistic Foundation of Imam Reza (A.S.).
- Farzaneh Pour, H., & Bakhshai Zadeh, M. (2011). Tolerance and forbearance in the Quran. *Scientific and Research Quarterly Journal of New Religious Ideas*, 25, 157-169.
- Fayyaz, A., & Sharafi, H. (2020). Perfectionism and its relationship with tolerance in religious education. *Journal of Research in Islamic Education*, 28(46).
- Firouzabadi, M. (1995). *Al-Qamus al-Muhit* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Kuzmenko, R. (2020). Tolerance as the Basis of Education. *Research Journal of Education, Psychology and Social Sciences*, 1(1), 9-12.
- Moein, M. (2021). *Moein Persian Dictionary*. Tehran: Milad Publishing Institute.
- Nasiri, B., & Haji Ismaili, M. R. (2022). A comparative study of the concepts of tolerance and forbearance in the thoughts of John Locke and Islamic thought based on the Quran. *Religious Research*, 44.
- Raghb Isfahani, H. (2008). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran* (Vol. 1). Sadeq.
- Shahandeh, A. (2016). Tolerance and forbearance from the perspective of Islam and liberalism. National Conference on Tolerance and Forbearance in Islamic and Iranian Culture,
- Zubaidi, M. (2006). *Taj al-Arous min Jawahir al-Qamus* (Vol. 6). Beirut: Dar al-Hidaya.